

“Memlûk Devleti'nde At Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan İlaçlar**”

■ Hafize Vuslat BİLGEN** - Zehra ODABAŞI***

Horse Diseases in the Memlûk State
Medications Used in the Treatment
of Diseases

Özet

Memlûk Devleti(1250-1517), yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca Mısır, Şam ve Hicaz bölgesinde hüküm sürmüş bir Türk devletidir. Memlûkler, askerî alanda atlardan istifade etmeleri nedeniyle atlara özel bir önem atfetmişler ve baytarlar, at hastalıklarının tedavisi için doğal tedavi yöntemleri geliştirmişlerdir. Doğal tedavi yöntemlerinde faydalanan ilaçların hammaddeleri genellikle hâkimiyet sahası dâhilinde bulunan bölgelerdeki bitkilerden ya da ticaret yolu ile elde edilen malzeme ve minerallerden elde edilmiştir. Bu çalışmada Memlûk Devleti'nde at hastalıklarının tedavisinde kullanılan ilaçlar ve ilaçların yapımında faydalanan bitki ve mineraller incelenmiştir. Memlûk Devleti'nde görev yapmış olan saray baş veterineri Ebûbekir el-Baytâr'ın (ö.1340) Baytarnâme adlı eseri ile döneme ait bazı Baytarnâmeler bu çalışmanın ana kaynakçasını oluşturmaktadır. Ebûbekir el-Baytâr'ın at hastalıkları konusunda yazmış olduğu Kâmilü's Sinaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka adlı eserinde at hastalıkları ve bu hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaç karışımları ile ilaç karışımlarının içeriğinde kullanılan bitkilere yer verilmiştir. Bu temel kaynaklardan hareketle bu çalışmada Memlûk dönemi at hastalıkları ve hastalıkların tedavisinde kullanılan bitki bazlı ilaçlar ve içerikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Atlar, İlaç Yapımı, İlaç Malzemeleri, Bitkiler, Mineraller, Hastalıklar

SORUMLU YAZARLAR/CORRESPONDING AUTHOR

Hafize Vuslat BİLGEN

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Konya/Türkiye
E-posta/E-mail: vslt90@hotmail.com

Zehra ODABAŞI

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye
E-posta/E-mail: ze.odabasi@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 28.10.2024

Kabul/Accepted: 15.11.2024

Yayımlanma/Publication: 11.04.2025

ATIF/CITATION:

Bilgen, Odabaşı “Memlûk Devleti'nde At Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan İlaçlar” Tarih Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 33, (2025), 71-82

Abstract

The Mamluk State (1250-1517) is a Turkish state that ruled in Egypt, Syria and the Hejaz region for approximately two and a half centuries. Mamluks attached special importance to horses because they used horses in the military field, and veterinarians developed natural treatment methods to treat horse diseases. The raw materials of the drugs used in natural treatment methods are generally obtained from plants in the regions within the sphere of influence or from materials and minerals obtained through trade. In this study, the drugs used in the treatment of horse diseases in the Mamluk State and the plants and minerals used in the production of these drugs were examined. The work wastitled Baytarnâme by the palace chief Abu Bekir el-Baytâr (d.1340), who served in the Mamluk State and some Baytarnâmes from the period constitute the main bibliography of this study. In the work of Abu Bakr al-Baytar, Kâmilü's Sinaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka, which he wrote about horse diseases, and the drug mixtures used in the treatment of these disease sand the plants used in the content of the drug mixtures are included. Based on these basic sources, this study will provide information about Mamluk period horse diseases and plant-based medicines used in the treatment of diseases and their ingredients.

Keywords: Horses, Medicine Making, Medicine Materials, Plants, Minerals, Diseases.

**XII. ve XIV. Yüzyıllarda Baytarnâmelere Göre Orta Doğu'da Hayvan Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri” adlı tezden üretilmiştir

**Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, ORCID:0000-0002-2057-5253

***Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye ORCID:0000-0003-1890-4289

Giriş

Memlûkler döneminde insan hastalıklarıyla ilgili yapılan çalışmaların yanında, hayvan hastalıkları ile ilgili konularda da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. İlgili dönemde bedevî yaşam koşullarına sahip topluluklar, atlar ve develerle ilgili bazı ampirik bilgilere sahiplerdi. Sultan Berkûk ve Kalavun dönemlerinde görüldüğü gibi sultanların çoğu damızlık atların yetiştirildiği çok büyük tavlalara sahiplerdi. Bu dönemde at yetiştiriciliği konusunda önemli eserler kaleme alınmıştır ki Mansuriye Medresesi müderrislerinden Abdülmümin ed-Dimyâtî'nin *Fadlu'l-Hayl (Atın Faziletleri)* adlı eseri buna örnektir. Memlûk Devleti, İslâm dünyasında askerî ve siyasi alanlardaki büyük başarılarının yanı sıra tıbbi alanda hayvan hastalıkları ve ilaç yapımı alanlarındaki gelişimlere sağladıkları önemli katkılar bakımından da öne çıkmıştır¹. Hâkimiyet alanlarının Haçlı ve Moğol saldırılarına karşı güvenli liman olması, ilme verilen değer sayesinde ve ilmî çalışmalar için gösterilen yoğun imar faaliyetleri ile Memlûkler döneminde özellikle hayvan tıbbi alanında önemli gelişmeler ortaya çıkmış, Dımaşk önemli tıp merkezlerinden biri olmuştur. Tıp ve eczacılık alanında görülen gelişmelerle birlikte ilaç yapımında kullanılan malzemelerin çeşitliliğinde artış meydana gelmiştir. Özellikle Kahire ve Dımaşk şehirleri, Memlûkler döneminde bütün İslâm dünyasını ilmî ve kültürel bakımdan etkileyen iki büyük merkezlerdir. 12. ve 13. yüzyıllarda Suriye ve Mısır'ın önemli şehirlerinde hayvan hastalıkları ve bu hastalıklara dair tedavi yöntemleri ile ilgili önemli eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan Sultan Nâsır Muhammed'in baş baytarı olan Ebûbekir el-Baytâr, hayvan hastalıkları alanında, özellikle de at yetiştiriciliği ve tedavisi konusunda büyük şöhret kazanmıştır. Sultan Nasır b. Kalavun'a (1285-1341) ithaf etmiş olduğu *Kâmilü's Smaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka* adlı eserinde at, at yetiştiriciliği ve at hastalıkları hakkında detaylı bilgi vermiştir². Hayvan hastalıklarının tedavisi için baytarlık alanında ve ilaç yapımında birçok eser verilmiştir. Baytarlardan İbn Ahî Hizâm³, Cemaleddin Abdurrahman b. Ebûbekir es Süyûtî, Sahip el-Tâceddin ve İbn Bektut⁴ bu yazarlardan bazılarıdır.

Memlûk Devleti'nde askerî yapılanma ve toplumsal yaşam gereği atlar, devlet ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Atlar, birçok Orta Çağ toplumunda olduğu gibi hem savaş hem de ticaret aracı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle devletin ekonomik, askerî ve günlük hayatında fazlaca önem arz ettiğinden atların sağlıklarına özel bir ihtimam gösterilmiş ve baytarlar, at hastalıklarına karşı ilaçlar geliştirmişlerdir. İlaç yapımında öncelikle yerel bitkilerin, minerallerin ve diğer maddelerin fizyolojik etkileri incelenmiştir. Bu yöntemin amacı, bitkilerin hayvanlara verebileceği olumsuz etkileri ortadan kaldırmaktır.

Hastalıkların tedavisinde ilaçlar ve merhemler başlıca tedavi araçları olmuştur. İlaç yapımları genellikle doğadan elde edilen bitkilerden ve malzemelerden yapılmıştır. Bu doğal

¹ Fatih Ayaz, "Memlûk Tarih Yazıcılığına Dair", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, (10-13 Nisan 2017-Ankara), TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 243.

² J. Ruska, "İbnu'l-Münzir el-Baytar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/II, MEB Yayınları, s. 870.

³ Baytarlık ve binicilikle ilgili çalışmaları günümüze kadar gelmiş ünlü baytardır. Otuz bölümden oluşan eserde müellif öncelikle biniciliğin faziletini belirtmiş, ardından atların dişleri, cins atların nitelikleri, renkleri, organlarının isimleri, atın eğitim ve yetiştirilmesi, doğumunu ve doğum sonrası kusurlarını anlattıktan sonra atların hastalık ve tedavilerine geniş bir bölüm ayırmıştır. Bkz. M. Cüneyt Kaya, "İbn Ahî Hizâm" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-1, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 584.

⁴ Memlûk Devleti'nde görev yapmış ünlü baytardır. Memlûk hükümdarı Seyfeddin Kalâvün devrinde K itâbu'l-*furûsiyye ve mu'aleceti'l-hayl* adlı eserini kaleme almıştır. Eserde binicilik ve baytarlık konuları bir arada anlatılmıştır. Bkz. İsmail Yiğit, "Memlûkler" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 90-97.

malzemeler tedavi edilecek hastalığın çeşidine göre bir araya getirilmiştir. İlaç karışımlarında; bitkiler, hayvanların organları, bal, sirke, afyon-kışniş, tuz, beyaz biber, nane, deniz suyu ve mineralleri gibi maddeler kullanılmıştır. İlaç yapımındaki malzemeler, bazen doğrudan taze olarak, bazen de başkalarıyla karıştırılarak, ezilerek ve kaynatılarak elde edilmiştir⁵. Afyon gibi etkisi fazla olan bitkilerin hayvanlar üzerindeki etkisinin yanında, diğer bitkilerin ve maddelerin hastalığı türüne göre iyileştirme süreçleri gözlemlenmiştir. İlaç yapımında kullanılacak malzemelerin temini konusunda yerel bölgelerden elde etmenin yanında ticaretle elde etme yoluna da başvurulmuştur. Gül bitkisi fidan halinde yetiştirildiğinden dolayı birçok hastalığın tedavisinde yaygın olarak kullanılmıştır. Yine bal, özellikle Sultan Kansu Gavri (1501-1516) döneminde fazlaca üretilmiş olmasından dolayı hem ihraç edilmiş hem de ilaç yapımında kullanılmıştır⁶. Ancak farklı türde balların, gerekli görüldüğü durumlarda ticaret yolu ile Şam'dan temin edildiği de bilinmektedir. Sicilya ve Kıbrıs'tan ticaret yolu ile getirilen tuz ise ilaç yapımında kullanılan temel minerallerden biridir⁷.

Farklı hastalıkların atlar üzerindeki etkileri de aynı olmamıştır. Bu nedenle ilaç yapımında kullanılacak bitkinin miktarı özenle belirlenmiştir. İlaçlar, hastalıkların yanı sıra malzemelerin türüne ve özelliklerine göre kategorilere ayrılmıştır. Bal, papatya, gül, nane, hayvan organları ezilerek krem halinde uygulanırken; sirke, beyaz biber, tuz, deniz suyu solüsyon olarak hazırlanmıştır. Afyon-kışniş gibi bitkiler ise cerrahi müdahalelerde, hayvanın acı çekmesini engellemek amacı ile şurup şeklinde ata ağızdan verilmiştir. İlaç yapımında malzemelerin etkileşime girdikleri diğer bitkilerin özellikleri de mutlaka göz önünde bulundurulmuştur.

I. İlaçlarda Kullanılan Malzemeler ve İlaçların Hazırlanması

Memlûk Devleti'nde atların hastalıklarını tedavi etmek için baytarlar, cerrahi işlemlerin yanı sıra kendi hazırladıkları ilaçlardan da faydalanmışlardır. Bitkilerden ve diğer maddelerden elde edilen ilaç türleri genellikle şurup, krem ve yağ şeklinde olmuştur. At hastalıkları için doğal ilaç yapımında papatya, gül, nane, biber gibi bitkiler ve sirke, tuz, deniz suyu gibi malzemeler kullanılmıştır⁸. Her hastalık için hazırlanan ilaç içeriği şüphesiz birbirinden farklıdır. Bazı ilaçlar kaynatılarak, bazı ilaçlar ise sert ve düz bir taşın üzerinde ezilip toz haline getirilerek elde edilmiştir. İlaç yapımında en çok kullanılan madde bitkilerdir. Bitkilerden krem ve yağ olarak yararlanılmıştır. Tuz, sirke, deniz suyu ve çeşitli hayvanların organları da ezilerek veya kaynatılarak, solüsyon ya da şurup şeklinde ilaç olarak hazırlanmıştır. İlacı hazırlama aşamasında kullanılacak madde ezilmiş, içerisine su katılarak karıştırılmış ve güneşte belirli bir süre kurutulmuştur. Kurutulmuş bitkiler ezilerek toz haline getirilmiştir ya da su, yağ, sirke gibi maddeler ile ezilerek bitkinin özünün çıkartılması sağlanmıştır. Ezmek için havan veya tokmak gibi aletler kullanılmıştır. Bitkilerin özü bu yöntem ile kolay bir şekilde çıkartılmıştır. Eğer solüsyon ya da şurup halinde kullanılacaksa ateşte kaynatılıp sıvı şekli kullanılmıştır⁹.

İlaç yapımında en çok kullanılan yöntemlerden biri, yukarıda da ifade edildiği gibi, farklı malzemeleri karıştırmaktır. Özellikle XII. ve XIV.yüzyıllar arasında ilaçlar, bitkilerin karışımı ve farklı bitkisel, hayvansal ya da mineral içerikli ürünlerin bir araya getirilmesiyle

⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, İstanbul 2013, s. 683.

⁶ Muhammed es Seyyid, "Kansu Gavri" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 314-316.

⁷ Erk N., "Dokuzuncu Yüzyıla Ait "Kitab-al-Hayl val-Baytara" Üzerinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 4, 1961, s. 386.

⁸ *Anonim Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, 2898, s. 15a.

⁹ İbn Haldûn, *age.*, s. 683.

hazırlanmıştır¹⁰. Karıştırma işleminde en çok bitkilerden faydalanılmıştır. Örneğin atlarda görülen kıl dökülmesinin tedavisinde kehribar, gül ve safran karıştırılarak ilaç haline getirilmiştir¹¹. Yorgun ve halsiz düşen atların rahatlaması ve sakinleştirilmesini sağlamak için arpa, tuz, bal ve fesleğen karıştırılarak hayvana yedirilmiştir¹². Bal da doğal karışımlarda en çok kullanılan sıvı malzemelerden biridir. Özellikle hayvanlarda görülen akciğer hastalıklarında, sedef hastalığında, omuz ve dirsek tedavilerinde sirke ile bal karışımı fayda sağlamıştır¹³. Atlarda yedikleri yemden kaynaklı olarak sıkça sindirim problemleri görülmüştür. Baytarın lavman yapmayı gerekli görmediği durumlarda bitki karışımlarından yararlanmıştır. Pazı, tere ve yeşil hatminin¹⁴ karıştırılmasıyla hazırlanan bitki karışımı suda kaynatılarak süzümüştür. Menekşe yağı da karışıma eklenerek üç gün boyunca ata içirilmiştir. Baytar bu karışımı ata verdikten sonra, atın karın bölgesini ovarak sindirimini hızlandırmaya çalışmıştır¹⁵. Ayrıca kekik ve kerevizin karıştırılarak kaynatılması veya sirke içerilmesi de atın midesini rahatlatıcı etkiye sahip olmuştur¹⁶. Atlarda meydana gelen dış problemleri için ise su, tarçın ve yağ karıştırılarak atların dışlarına sürülmüştür¹⁷. Defne bitkisi hayvanlar için kullanılan ilaçlarda hem ezilerek hem de kaynatılarak solüsyon şeklinde kullanılmıştır. Defne, özellikle ameliyat sonrasında gül bitkisi gibi yatıştırıcı ve iltihap giderici özelliğe de sahip olmuştur. Ameliyat sonrasında yaralı olan bölge bez yardımıyla defne yaprakları içeren solüsyonla temizlenmiş ve bu işlem on iki gün boyunca tekrarlanmıştır. On ikinci günün sonunda dikişler ve altta biriken hava kabarcıkları çıkartılmış ve ameliyat bölgesi sarılmıştır¹⁸.

a. Afyon-Kişniş

Afyon ve kişniş bitkileri Memlûk Devleti için özellikle tıp-sağlık ve ticaret alanının önemli bir parçası olmuştur. Bu bitkilerinde ilaç yapımında kullanımı oldukça yaygındır. Ticaret bakımından en çok ithal edilen bitkilerdendir. Afyon ve kişniş Mısır'a Arap Yarımadası üzerinden ticaret yolu ile gelmiştir¹⁹. Cerrahi müdahalelerde ve bazı hastalıklarda atların acı çekmesini engellemek amacıyla bu bitkilerinden yararlanılmıştır. Ayrıca atların hareketli bir yapıya sahip olmaları nedeniyle ameliyat esnasında hayvanı yatıştırmak içinde kullanılmıştır. Ebûbekir el-Baytâr²⁰ da afyon ve kişniş bitkisinin yatıştırıcı bir etkiye sahip olmasından dolayı zor ameliyatlarda ve yaralanmaların tedavisinde bu bitkilerden istifade etmiştir. Ancak ünlü baytar, zehirlenme yan etkisinin olması sebebiyle bu iki bitkinin atlara verilirken dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiş ve atların izlenilmesini önermiştir²¹.

¹⁰ Ebûbekir el-Baytâr, *Kâmilü's Sinaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka*, Süleymaniye Kütüphanesi Atif Efendi Koleksiyonu, 1968, s. 13a.

¹¹ İbn Ahî Hizâm el Hattî, *Kitabu'l-Hayl ve'l-Furusiyetü'l-Baytara*, s. 139.

¹² İbn Ahî Hizâm el Hattî, *age.*, s. 140.

¹³ İbn Ahî Hizâm el Hattî, *age.*, s. 122.

¹⁴ Ebegümeceye benzeyen, ondan daha büyük bir çiçek olup kök ve çiçekleri hekimlikte kullanılır. Hatmi çiçeğinin anlamı hakkında bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara 2017, s. 392.

¹⁵ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamlûks and Animals Veterinary Medicine in Medieval İslam*, Boston 2013. s. 410

¹⁶ İbnü'l-Baytâr, *Ebü Muhammed Ziyâ'üddin Abdullah b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî, el-Câmi' li Müfredâtü'l-Edviyeye'l-Ağziye*, Bağdatlı Vehbi / 01451, s. 24.

¹⁷ Bedreddin Bektut, *Kitap fi İlmi'l Furûsiyye ve Mu'aleceti'l Hayl*, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 01288, s. 87.

¹⁸ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 65a.

¹⁹ A. T. Grove, Oliver Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*, New Haven 2001, s. 132

²⁰ Mısır Memlûk sultanlarından el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un mîrâhuru ve başbaytarıdır. Bkz. Hilal Görgün, "EbûBekir al-Baytâr" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 157.

²¹ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 13a

b. Bal

Daha önce de bahsedildiği üzere doğal bir antiseptik olan bal, ilaçların hazırlanmasında yaygın olarak kullanılan doğal malzemelerden biridir. Yara, enfeksiyon, sindirim sistemi rahatsızlıkları, bağışıklık güçlendirmeye, sedef hastalıklarına, akciğer hastalıklarına karşı kullanılmıştır. Memlûk Devleti'nde atlarda, hijyen eksiliğinden kaynaklı olarak ya da hasta olan hayvan ile bulaş sağlanmasından dolayı yengeç²² hastalığı görülmüştür. Bu hastalık ciddi ve bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık genellikle atların ayak bileği eklemının altında görülmüştür. Çoğunlukla ceviz büyüklüğü şeklinde kendini belli eden bir şişlik ile başlamıştır. Yürüme zorlaştırmış ve kemik büyümesi halinde belirti göstermiştir²³. Baytarlar yengeç hastalığının tedavisi için baldan faydalanmışlardır. Hastalığın tedavisi için hazırlanan ilaç yapımında anzarut²⁴, gül, çam sakızı, mastaki²⁵ ve ısıtılmış bal karıştırılmış, atın eklemine sürüldükten sonra bir bez ile bağlanmıştır. Üç gün boyunca bu karışım bekletilmiş, üç günün sonunda bez açılıp merhem silinmiştir.²⁶

Balın kullanıldığı diğer hastalık ise bıcılğandır. Sıcak ve nemli bölgelerde yaygın olan atların derisinde görülen şişlik, irinli yaralardan oluşan bir hastalık türüdür. Bu hastalığın tedavisi için de bal ve ardıçtan yapılan karışım krem hâlinde kullanılmıştır. Atta meydana gelen ağrılar için ise bal ve gül yağı karışımının faydalı olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir²⁷.

c. Beyaz Biber

Beyaz biber; diş ağrısı ve kas problemlerin giderilmesi, sindirim problemlerinin yanında özellikle göz hastalıklarının tedavisinde kullanılmıştır²⁸. Bu dönemde atlarda göz hastalıklarının tedavi edilmesi ve göz bakımı oldukça zor olmuştur. Çünkü atların vücudunda bulunan en hassas organdır²⁹. Bu yüzden baytarlar göz hastalıkları ve tedavi yöntemleri üzerinde diğer hastalıklara oranla daha ayrıntılı ve sistemli çalışmalar yürütmüşlerdir. Göz rahatsızlıklarının tedavisinde "sürme" adı verilen ve ince toz halinde bir ilaç karışımından oluşan toz kullanılmıştır. Sürmenin içerisinde bakır ile birlikte hint tuzu, zencefil, beyaz biber ve karabiber tozu bulunmaktadır. Atların kirpiklerine ince bir şekilde sürülmüştür. Sürmeler uzun süre korunabilmiş, yaklaşık bir yıl kadar saklanabilmiştir. Saklama işi büyük bir titizlikle yapılmıştır. Dik ve düzgün bir şekilde korunduğu zaman ilaçta oksitlenme meydana gelmemiştir. Sürmeler maliyet olarak diğer ilaç karışımlarından pahalıdır. Bazılarının içerisinde inci, gümüş ve bazı minerallerin yanı sıra bitki karışımları da yer almaktadır. Her sürmenin rengi yapılan karışımlardan dolayı farklıdır. Sürmeler göz kataraktı, göz zayıflığı, görme sorunlarında da kullanılmıştır³⁰.

²² Romalı hekim Celsus tarafından Latince yengeç anlamına gelen kanser olarak tasvir edilmiştir. Şekil olarak yuvarlaktır ve bir yengeç gibi uzun bükülmüş damarlarla çevrilidir. Bkz. Luke Demaitre, *Medieval Medicine*, California 1998, s. 621-624.

²³ İbn Ahî Hizâm el Hattî, *age.*, s.120.

²⁴ Sıcak memleketlerde yetişen aynı addaki ağaçtan çıkartılan ve yara tedavisinde kullanılan reçinedir. Bkz. Meryem Arslan, *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*, Ankara 2020, s. 122.

²⁵ Sakız anlamına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, *age.*, s.759.

²⁶ *Anonim Baytarnâme*, 15a.

²⁷ Ebûbekr es-Suyûtî, *Kitab'ül Muğni'î'l Baytara*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atf Efendi Koleksiyonu, 1959, s. 140a.

²⁸ Housni Alkhateeb Shehada, *Mamlûk sand Animals Veterinary Medicine in Medieval İslam*, Boston 2013, s. 341.

²⁹ *Baytarnâme ve Fenni Furûssiye*, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, 02005, s. 11.

³⁰ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 29a.

ç. Gül

Memlûk Devleti'nde gül de hem ticaret yolu ile hem de Mısır'da yetiştirilen ve ilaç yapımında kullanılan önemli bitkilerden biridir. Gül, dönemin en çok gül yetiştiriciliği yapan yerinden yani Dımaşk bölgesinden getirilmiştir. Aynı zamanda tarım ürünü olarak Mısır'da Nil Nehri ve çevresinde gül fidanı üretilmiştir³¹. Gül, at hastalıkları ve tedavisinde en çok kullanılan bitkilerden biridir. Yaprakları ezilerek ve krem haline getirilerek kullanılmıştır. Özellikle atlarda meydana gelen göz hastalıkları, ödem ve şişlikler için gülden elde edilen krem ilgili bölgeye sürülerek tedavi uygulanmıştır³². Gülün kaynatılarak elde edilen yağı ise hayvanların cilt ve kas tedavilerinde kullanılmıştır. Bilindiği gibi Memlûkler, askeri gücünü süvarilerden ve atlı birliklerden karşılamaktaydılar³³. Bu nedenle atlar, özellikle savaş ve antrenman sırasında darbe almaktaydılar. Bu durumlarda atların vücutlarında oluşan yanıklar için gül suyu, antiseptik ve yatıştırıcı bir özellik taşıymaktaydı. Özellikle yaranın temizlenmesinde ve iltihabı azaltmada gülden elde edilen yağdan faydalanılmıştır. Atın vücudunda meydana gelen yanık su toplamışsa, su toplayan bölge patlatılarak üzerine gül yağı sürülmüştür³⁴. Gülden elde edilen yağ ve krem, nal ve tırnak hastalıklarının tedavisinde de kullanılmıştır. Atların nallarının yanlış çivilenmesi ya da ucuz malzemeden elde edilen nallar nedeniyle atların toynaklarında yaralanmalar meydana gelmiştir. Ayrıca buldukları ortamdaki dolaylı, atların ayağına diken, çivi, tahta gibi cisimlerin batması da hayvanlarda yaralanmalara sebep olmuştur. Bu durum atın tırnağında daralmaya, ön toynaklarında bozulmaya, tırnağın ters yönde büyümesine, sağ ön bacağın tırnağının sola, sol ön bacağın tırnağının sağa bakmasına sebep olmuştur ve neticede hayvanın yürümesinde aksaklık meydana gelmiştir. Bu sorunlar sadece atın ayağında değil, aynı zamanda hayvanın omzunda da görülmüş ve ağrıya sebep olmuştur. Bu tarz yaralanmalarda gül kremi ve gül yağı en etkili tedavi yöntemlerinden biri olmuştur³⁵.

Konjonktivit hastalığı, atların gözünde meydana gelen bir tür enfeksiyondur. Bu tür göz hastalıklarında da gül yağından yararlanılmıştır. Bundan başka atların gözünde meydana gelen ısı ve ışık hassasiyetinin tedavisinde de gülyagından faydalanılmıştır. İlaç karışımının içerisine gerektiğinde çınar yaprağı ve yumurta beyazı eklenerek gül yağı hazırlanmış ve hayvanın enfeksiyon içeren gözüne sürülmüştür³⁶.

Bilindiği gibi gülün rahatlatıcı bir etkisi de vardır. Ünlü zoolog Demîrî³⁷ de *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eserinde gülün rahatlatıcı etkisinden detaylı bir şekilde bahsetmiştir³⁸. Bu sebeple atların doğum sırasında rahatlamaları için gül yapraklarından istifade edilmiştir. Doğum esnasında atın rahatlaması için bal ve gül suyu karıştırılmıştır. Karışıma limon suyu da eklenerek elde edilen ilaç, ata içirilmiştir³⁹. Bu rahatlamamanın dışında atlarda rahmin genişlemesi doğumu başlatan en önemli belirtilerden biridir. Baytarlar doğum esnasında,

³¹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. 1, çev. Sait Aykut, İstanbul 2000, s. 363.

³² Ebûbekr es-Suyûtî, *age.*, s. 11a.

³³ G. Rex Smith, *Medieval Muslim Horsemanship*, London 1979, s. 14.

³⁴ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 13a.

³⁵ Ebûbekr es-Suyûtî, *age.*, s. 52b.

³⁶ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.111a.

³⁷ 1340 yılında doğmuş olup Doğu'da ve Batı'da büyük şöhret kazandırmış hayvanlar ansiklopedisinin yazarıdır. Bkz. Cevat İzgi, "Demîrî" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 152-153.

³⁸ Kemâleddin Muhammed b. Mûsâ b. İsa'ed-Demîrî, *Hayâtü'l-Hayevân*, Musalla Medresesi / 00144, s. 8.

³⁹ Shehada, *age.*, s. 345.

doğumun daha kolay geçmesi için misk tohumu⁴⁰, biraz safran, kafur⁴¹ tohumu, iki kaşık jöle halindeki bal ve yedi tane biber tohumundan oluşan bir karışımı hazırlayarak gül suyu ile karıştırmışlar ve yünden yapılmış top şeklindeki bir maddeyi, bu ilaç karışımına batırarak bir ip ile bağlamış ve hayvanın rahmine yerleştirmişlerdir⁴². Bu sayede atların daha az acıyla daha kolay bir şekilde doğum yapmalarına destek olunmuştur.

d. Nane

Nane, Memlûkler döneminde yetişen yerel şifa verici bitkilerden biridir. Papatya ve gül bitkileri gibi hastalıkların için ilaç yapımında ezilerek veya başka maddeler ile karıştırılarak kullanılmıştır. Genellikle yaprağı ezilerek krem ve yağ haline getirilmiştir. Kaynatıldığında ise suyu şurup olarak kullanılmıştır. Sirke ile karıştırıldığı zaman atın vücudunda meydana gelen kurtların yok edilmesine karşı etkili olmuştur. Atın vücudunda meydana gelen şiddetli ağrıların giderilmesi için ağrıyan bölgeye nane elde edilen yağ sürülerek tedavi edilmiştir. Atlardaki baş ağrısının tedavisinde kullanılan bir diğer bitki nane ve ağrıyan bölgeye bandajın içerisine konularak ağrının giderilmesinde etkili olmuştur. Yabani köpek ısırıklarına karşı nane ve tuz karıştırılarak ısırılan bölgeye pansuman yapılmıştır. Diş ağrısı ve diş eti hastalıklarının giderilmesinde de nane yaprakları atlara çiğnetilmiştir⁴³. Akrep sokmalarında yaranın bulunduğu bölgedeki acıyı dindirmek için nane yaprakları kullanılmıştır. Nane kulak enfeksiyonlarında da etkili bir bitki türüdür. Kulakta bulunan enfeksiyonlu bölgeye nane suyu sıkılarak damlatılmıştır⁴⁴.

e. Papatya

Papatya, hayvan hastalıklarını tedavi etmede kullanılan en önemli bitkilerdendir. İlaç yapımında papatya bitkisinden birden fazla şekilde yararlanılmıştır. Mısır Bölgesi'nde yetişen papatyanın saplarından ve yapraklarından kaynatılarak ve ezilerek istifade edilmiştir⁴⁵. Sudf hastalığının tedavisinde papatyadan yararlanılmıştır. Sudf, atlarda hijyen eksiliğinden kaynaklı olarak bulaşan bir hastalıktır⁴⁶. Bu hastalıkta öksürük ve solunum rahatsızlığı görüldüğünde, papatya kaynatılarak suyu ata içirilmiştir. Çünkü papatyanın nefes açıcı ve soğuk algınlığını giderici özelliği vardır. Ayrıca eğer at, idrar ve böbrek sorununa sahip ise yine papatya kaynatılarak ata içirilmiştir. Papatya krem halinde de kullanılmıştır. Atlarda ağır yük taşımalarından kaynaklı kas ağrıları meydana gelmiştir. Bunun için papatya ezilerek krem haline getirilmiş ve atın ağrıyan bölgesine sürülmüştür⁴⁷. Atlar doğum yaptıktan sonra doğum yaraları için de papatyadan elde edilen kremler kullanılmıştır. Yavru tay doğduktan sonra kısrağın doğum yaptığı bölgeye papatya ve arı sütünün karıştırılması ile elde edilen merhem sürülmüştür⁴⁸. Atların bazıları birtakım genetik hastalıklarla doğmuşlar, bu yüzden dönemin baytarları gen akışı üzerine de incelemeler yapmışlardır⁴⁹. Genetik olarak atta sağırlık varsa

⁴⁰ Asya'nın yüksek dağlarında yaşayan bir cins ceylanın erkeğinin karın derisi altındaki bir bezden çıkarılan güzel kokulu madde. Bkz. Devellioğlu, *age.*, s. 759.

⁴¹ Uzak Doğu'da yetişen, bir çeşit taflandan elde edilen ve hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanan, ıtırı kuvvetli bir maddedir. Bkz. Devellioğlu, *age.*, s.553.

⁴² Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 64a.

⁴³ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.13b.

⁴⁴ Shehada, *age.*, s.345.

⁴⁵ Shehada, *age.*, s.345.

⁴⁶ Ebûbekir es-Sûyûtî, *age.*, s. 422.

⁴⁷ Shehada, *age.*, s.345.

⁴⁸ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.64b.

⁴⁹ AleksPluskowski, *Medieval Animals*, Cambridge 2002, s.13.

papatya kaynatılarak suyu tayın kulağına damlatılmış ve bu şekilde tedavi edilmeye çalışılmıştır⁵⁰.

f. Sirke

Atların tedavisinde ve geleneksel ilaç yapımında kullanılan önemli etken maddelerden biri de sirkedir. Sirke, atların yaralarının tedavisinde, mide rahatsızlıklarında, baş ağrısında ve sindirim sorunlarında kullanılmıştır. Özellikle cüzzam gibi salgın hastalıklarda da sirkeden fazlaca istifade edilmiştir. Cüzzam, Arapça kökenli bir kelime olup "elin kesilmesi, parmakların düşmesi" anlamına gelen "cezem" kökünden türemiştir. Atların cildinde meydana gelen yara durumunda ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalıktır. Hayvanlarda meydana gelen şekil bozukluklarını ifade etmek için de kullanılmıştır⁵¹. Hastalık atlarda deri hasarına yol açtığı için ciddi bir rahatsızlık olarak görülmüştür. Atlarda görülen cüzzam türüne "el-khuld (Köstebek Cüzzamı)" adı verilmiştir. Bunun sebebi atlarda görülen deri hasarı ile köstebek hayvanının toprağa etkisinin aynı görünümde olmasındandır⁵².

Ebûbekir el-Baytâr eserinde salgın hastalıklara karşı sirkenin kullanımının önemine dikkat çekmiştir. Cerrahi operasyonların haricinde doğal ilaç yöntemleri ile de atın cüzzam hastalığından kurtulmasını sağlamıştır. Hastalığa karşı karabiber, sirke ve limondan oluşan bir karışım hazırlamıştır. Bu karışımından oluşan ilaç, cüzzamlı olan yaranın üzerine sürülerek kullanılmıştır. Sirke, bir gün bir gece yaranın üzerinde bekletilmiş, üç gün boyunca bu tedavi yöntemi tekrarlanmıştır⁵³.

Sirke, baş ağrısı tedavisinde de kullanılmıştır. Sıcak ve soğuk hava değişimleri atları etkilemiş ve atlarda baş ağrısının görülmesine sebep olmuştur. Baytarlar, atın baş ağrısının geçmesi için doğal tedavi yöntemi olan sirkeden yararlanmışlardır. Atın baş bölgesine ve şakaklarına sirke sürülerek ağrının hafiflemesi sağlamıştır. Eğer attan görülen ağrı şiddetli ise sirke, afyon maddesi ile beraber atın şakak bölgesine sürülmüştür⁵⁴. Hekim İbn Butlân⁵⁵ tarafından XI. yüzyılda kaleme alınan *Takvim es-sihha* adlı eserin aslında ve Latince çevirisi olan *The Tacuinum Sanitatis in Medicina*'da Latince sirke anlamına gelen "asetum"un, hayvandaki baş ağrısını geçirmedeki etkisinden detaylıca bahsedilmiştir⁵⁶.

II. İlaç Yapımında Hayvan Kemikleri ve Organlarının Kullanımı

Orta Çağ'da hayvanların vücut parçaları ve organları hayvan hastalıklarının tedavisi için oluşturulan ilaçların yapımında kullanılan yaygın bir yöntemdir. Dönemin kaynaklarında hayvanların vücut parçalarının tedavi edici özelliklerinden sıkça bahsedilmiştir. Ebûbekir el-Baytâr'ın *Kâmilü's Sma'atayn ve'l-Zırtika* ve İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserlerinde bu konuda birçok bilgi içermektedir. Örneğin koyun, keçi gibi hayvanların derileri, kuşların kanatları, hayvanların karın zarı, güvercin tüyü, güvercin kanı, eşek çiğeri, çeşitli solucanlar, deve beyni, fare kanı ve başları, keçi, ayı ve geyik safra keseleri, çeşitli hayvanların etleri

⁵⁰ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.64b.

⁵¹ Zeki Palalı, "Cüzzam", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 150.

⁵² Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.13a.

⁵³ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.13a.

⁵⁴ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s. 25b.

⁵⁵ Bağdat Nestûrîlerinden olup Batı dünyasında *Elluchasem Elimithar* adıyla tanınır. Şehrin Kerh bölgesinde yaşayan Hıristiyan üstatlardan ilâhiyat, felsefe ve tıp okumuştur. Bitkilerin karışımlarından ve özelliklerinden bahseden *Takvimü's-Sihha* adlı eseri vardır. Bkz. Esin Kahya, "İbn Butlan" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 382-383.

⁵⁶ Alben Gnefit, *Tacuinum Sanitatis in Medicina*, Ionnem Schottum Librarium, Paris 1979, s.14.

özellikle atlardaki sara ve kemik hastalıklarının tedavisinde sıkça kullanılmıştır⁵⁷. Literatür incelendiğinde, hastalığın ismi ile tedavi türü arasında baytarların bağlantı kurdukları görülmektedir. Hasta olan hayvan ile hastalık için kullanılan tedavi yönteminde hayvan türünün kemiklerinden ve derilerinden duruma göre ilaç yapılmıştır. Atlarda meydana gelen kıl dökülmesi ve bir cilt hastalığı olan alopesi yani saçkıran hastalığının tedavisi için tilki, köpek, ayı, yılan, aslan, domuz, fare gibi hayvanların yağından, derisinden ve küllerinden ilaç yapımı konusunda faydalanılmıştır⁵⁸. Ayrıca atlardaki cilt hastalıklarında yılanın derisi yağda kaynatılarak krem haline getirilmiş ve etkilenen bölgeye sürülmüştür. Diğer bir ilaç içeriği ise köpek başından oluşmaktadır. Köpeğin dili çıkartılmış, kafatası yakılmış, külleri toz haline getirilmiştir. Bu ilaç türü iltihaplı yaraları tedavi etmek için kullanılmıştır⁵⁹.

Kurbağaların da yara ve kesiklerin tedavisindeki ilaçların hazırlanmasında kullanımı yaygındır. Avlanan bir hayvanın açtığı yara için kurbağanın midesinden elde edilen organ ezilerek krem hale getirilmiş ve yaranın üzerine konulmuştur. Kurbağa kanı da hayvanlar üzerinde iyileştirici bir etkiye sahiptir. Bu ilaç ve yöntemlerden başka kesik ve yaraların tedavisinde el-Baytâr, toprakta çoğalan kurtçukların da ilaç yapımında kullanılmasını tavsiye etmektedir. Bu kurtçuklar kanamayı durdurma özelliklerinden dolayı kesik ve yaralarda ilaç yapımında kullanılmıştır. Kesik damarlar ve kanamayı durdurmak için kurtçuklar topraktan alınmış, ezilerek hamur haline getirilmiştir. Hamur haline getirilen kurtlar yaranın üzerine konulmuş ve bu yöntem kanamanın kısa bir sürede durmasında etkili olmuştur. Kurtların toplandığı yer de önemlidir. Bulunduğu toprak meyve bahçelerinden alınmış olmalıdır ya da insanların balık tuttıkları koylarda üreyen kurtlardan seçilmelidir⁶⁰.

3. Deniz Suyu ve Mineraller

Deniz suyu tıbbi tedavi amacıyla hazırlanan ilaçların karışımına eklenmiştir. Mide ve bağırsaklardan kaynaklanan sindirim sorunlarında veya vücutta balgam birikmesinden kaynaklanan hastalıkların tedavisinde deniz suyundan istifade edilmiştir. Deniz suyu kas sorunları ve birçok cilt hastalığının önlenmesinde de tavsiye edilmiştir⁶¹. Baytarnâmelerde deniz suyunun yanı sıra doğada bulunan ve tıbbi amaçlarla kullanılan birçok su türü de sıralanmış, deniz suyu ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Bunlar arasında yağmur suyu, maden suyu, nehir suyu, kuyu suyu, tatlı su, tuzlu su ve göl suyu ilaç yapımında kullanılan diğer su türleridir⁶².

Memlûk Devleti'ne Sicilya ve Kıbrıs'tan ithal edilen tuzdan birçok alanda olduğu gibi ilaç yapımında da istifade edilmiştir. Ayrıca ilgili dönemde deniz suyundan da tuz elde edilmiştir⁶³. Baytarlar tarafından attı görülen yara, iltihap, göz ve diş eti hastalıklarının tedavisi için tuz kullanılmıştır. Çünkü tuz hayvanlar için de bir şifa kaynağı olarak görülmüştür⁶⁴. Tuzdan, hem tek başına bir ilaç olarak hem de diğer ilaç karışımlarında yararlanılmıştır. Tuzun nemli veya kuru olmasına özellikle dikkat edilmiştir. İlaç yapımında en çok kuru tuz kullanılmıştır. Örneğin atların toynaklarında meydana gelen yaralarda

⁵⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn fi't Tıbb*, C. 1, çev. Mustafa Efendi Tokadi, İstanbul 2018, s.460.

⁵⁸ İbn Sînâ, *age.*, s. 461.

⁵⁹ Ebûbekir el-Baytâr, *age.*, s.132.

⁶⁰ İbn'ül Baytar, *el Câmî li Müfredatü'l Adviye*, C. 2, Bölüm 4, s.325.

⁶¹ Sahip el Tâceddin, *Kitab'ül Baytarah*, C. 2, Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi, 34 Fa 959/2, s.261.

⁶² Sahip el Tâceddin, *age.*, s.261

⁶³ Shehada, *age.*, s.341.

⁶⁴ *Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, 00430, s.14.

özellikle kuru tuz tercih edilmiştir⁶⁵. Atların yemlerinden ya da yedikleri otlardan kaynaklı olarak, üst kesici dişlerinin arka tarafında damak kısmında şişlikler meydana gelmiştir. “Ağız yangısı” olarak adlandırılan bu hastalığın tedavisinde tuz en etken madde olarak kullanılmıştır. Hastalık tedavi edilirken “eğdi” adı verilen bir bıçak yardımı ile atın ağzında meydana gelen şişlik kesilmiş ve yaradaki pis kan aktılmıştır. Kanayan bölgeye tuz bastırılarak atlar tedavi edilmiştir⁶⁶.

Ünlü baytar İbn Ahî Hizâm, *el-Furûsiyye* adlı baytarnâmesinde tuzun yaraları tedavi etme özelliğinden şu şekilde bahsetmiştir: “Eğer vahşi doğada iseniz ve atınız yaralıysa aşağıya inin ve nar ağacının altına oturun. Atın yaralı olan toynağının iki tarafına tuz döktükten sonra sargı ile bağlayın. Bir saat boyunca bağlı şekilde kalsın, iyileşeceğini göreceksiniz”⁶⁷. Memlûk dönemi baytarlarından İbn Bektut Bedreddin de *Kitap fî İlmi'l Furûsiyye ve Mu'âleceti'l-Hayl* adlı baytarnâmesinde yaralar için tuz kullanılması gerektiğini belirtmiştir⁶⁸. Tuz aynı zaman doğal bir iltihap gidericidir. Yaralarda oluşan iltihapların giderilmesinde ya da atlarda soğuktan kaynaklı olarak meydana gelen soğuk algınlığının giderilmesinde de tuzdan yararlanılmıştır. Ancak verilecek olan tuzun miktarı ve ölçüsü oldukça önemlidir⁶⁹. Ayrıca tuzdan karışımlara ekleme şeklinde de faydalanılmıştır. Ameliyat sırasında atın yarası dikiş ile kapatılırken kesik olan bölgenin enfeksiyon kapmasına karşı tuz ve şaraptan elde edilen karışımlardan yararlanılmıştır⁷⁰.

Sonuç

Memlûk Devleti savaşçı bir yapıya sahip olmasından dolayı atlar askerî ve toplumsal alanda büyük öneme sahiptir. Ordunun büyük bir kısmını atlı süvariler oluşturmuştur. Bu yüzden atların sağlıklarına özellikle dikkat edilmiş, sarayda baş veterinerler istihdam edilmiştir. Memlûk sultanlarının da isteği doğrultusunda savaşçı atların sağlıklarının korunması için baytarlar, at hastalıkları üzerine çalışmalar yapmışlardır. Baytarlar atları tedavi ederken cerrahi müdahale gerektiren hastalıkların tedavilerinin yanında, hastalıkların önlenmesi için doğal ilaçlardan oluşan tedavi yöntemleri de geliştirmişlerdir. Doğal ilaçların hammaddesini genellikle doğadan elde edilen bitkiler, mineraller, deniz suyu ve diğer hayvanların bazı organları oluşturmuştur. Bu doğal malzemeler tedavi edilecek hastalığın belirtilerine ve çeşidine göre bir araya getirilmiştir. Her hastalığın kendine özgü bir tedavi yöntemi olmuştur. Elde edilen ilaçlar genellikle krem, solüsyon ve şurup şeklinde atlara verilmiştir. İlaçların yapım aşamasında kullanılan malzemeler özelliklerine göre ezilerek, kaynatılarak ve karıştırılarak elde edilmiştir. Papatya, gül, nane gibi bitkilerden genellikle kaynatılarak, ezilerek ve krem şeklinde faydalanmışlardır. At yaralanmalarda ise sirke ve tuzdan tek başına faydalandığı gibi karışım şeklinde ilaç yapmak üzere de kullanılmıştır. Afyon-kışniş gibi bitkiler ise cerrahi yöntemlerde baytarlar tarafından yatıştırıcı olarak kullanılmıştır. Her ilaç malzemesinin kendine özgü özellikleri ve yan etkileri olabileceğinden ilaç yapımında kullanılacak miktarlara özellikle dikkat edilmiştir. Ebûbekir el-Baytâr, afyon ve kışnişin kullanım miktarına özenle dikkat edilmesi gerektiğine *Kâmilü's Smaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka* adlı baytarnâmesinde vurgu yapmıştır. Bunun sebebi afyon-kışniş bitkilerinin

⁶⁵ İbn Ahî Hizâm el Hattî, *age.*, s.119

⁶⁶ Erk, *agm.*, s. 386.

⁶⁷ İbn Ahî Hizâm, *el-furûsiyye*, Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonu, 34 Fa 1362/1, s.9b.

⁶⁸ Bedreddin Bektut, *age.*, s.88.

⁶⁹ İbn Ahî Hizâm, *age.*, s. 11b.

⁷⁰ Shehada, *age.*, s.429.

ortaya çıkarılabileceği yan etkililerdir. İlaç yapımında hayvan organlarından da istifade edilmiş, belirli organlar ezilerek hastalıkların iyileştirilmesinde ve ilaç yapımında kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

- Anonim *Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, 2898.
- Baytarnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Koleksiyonu, 00430.
- Baytarnâme ve Fenn-i Furûsiyye*, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, 02005.
- BEDREDDİN BEKTUT, *Kitap fi İlmi'l Furûsiyye ve Mu'âleceti'l Hayl*, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 01288.
- EBÛBEKİR EL-BAYTÂR, *Kâmilü's Smaateyni'l-Baytara ve'z-Zartaka*, Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Koleksiyonu, 1968.
- EBÛBEKR ES-SUYÛTÎ, *Kitab'ül Muğnifi'l Baytara*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi Koleksiyonu, 1959.
- İBNİ AHÎ HİZÂM, *el-Furûsiyye*, Fazıl Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Fa 1362/1.
- İBNİ AHÎ HİZÂM EL HATTÎ, *Kitab'ul Hayl ve'l Furusiyetül Baytara*.
- İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. 1, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- İBN'ÛL BAYTÂR, *el Câmî'li Müfredatü'l Adviye*, C. 2, Bölüm 4.
- İBN'ÛL BAYTÂR, *Ebû Muhammed Ziyâ'üddin Abdullah b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî, el-Câmî'li Müfredâtü'l-Edviyeve'l-Ağziye*, Bağdatlı Vehbi / 01451.
- İBN HALDÛN, *Mukaddime*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- İBN SÎNÂ, *el-Kânûn fi't Tıbb*, C. 1, çev. Mustafa Efendi Tokadi, İstanbul 2018.
- KEMÂLEDDİN MUHAMMED B. MUSÂ B. İSÂ ED-DEMİRÎ, *Hayâtü'l-Hayevân*, Musalla Medresesi / 00144.
- SAHİP EL-TÂCEDDİN, *Kitâb'ül Baytarah*, Fazıl Ahmet Paşa Kütüphanesi, 34 Fa 959/2.

Araştırma Eserler

- ARSLAN, Meryem, *Tarihsel ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tıp: Metinler, Tarih, Uygulamalar, Kavramlar, Terimler*, Detay Yayınları, Ankara 2020.
- AYAZ, Fatih, "Memlûk Tarih Yazıcılığına Dair", *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, (10-13 Nisan 2017-Ankara), TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 243-256.
- DEMAÏTRE, Luke, *Medieval Medicine*, Santa Barbara Yayınları, California 1998.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2017.
- ERK, Nihal, "Dokuzuncu Yüzyıla Ait "Kitab al-Hayl val-Baytara" Üzerinde Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 4, 1961, s. 367-386.
- GNEFIT, Alben, *Tacuinum Sanitatis in Medicina*, Ionnem Schottum Librarium, Paris 1979.
- GÖRGÜN, Hilal, "EbûBekr al-Baytâr" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 157-158.
- GROVE, A. T., RACKHAM, Oliver, *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*, Yale University Press, New Haven 2001.
- İZGİ, Cevat, "Demîrî" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 152-153.

- KAHYA, Esin, "İbn Butlan" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 19, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 382-383.
- KAYA, M. Cüneyt, "İbn Ahî Hizâm" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. EK-1, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 584.
- PALALI, Zeki, "Cüzzam", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 150-152.
- PLUSKOWSKI, Aleks, *Medieval Animals*, Cambridge 2002.
- RUSKA, J., "İbnu'l-Münzir el-Baytar", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/II, MEB Yayınları, s. 870.
- SEYYİD Muhammed es Seyyid, "Kansu Gavri" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 24, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 314-316.
- SHEHADA, Housni Alkhateeb, *Mamluks and Animals Veterinary Medicine in Medieval İslam*, Boston 2013.
- SMİTH, G. Rex, *Medieval Muslim Horsemanship*, The British Library, London 1979.
- YİĞİT, İsmail, "Memlûkler" mad., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 90-97.